

SORIN LIVIU DAMEAN
(coordonator)

SORIN LIVIU DAMEAN
(coordonator)

ELITELE
ȘI
MECANISMELE PUTERII
ÎN SPAȚIUL ROMÂNESC
(SECOLELE XV-XX)

.....Eÿ±(š) aÿ; ®ÿš®š Eÿ±(š P® š) aÿ; ®ÿš®/2
:C±;š^a1/2

2021

Copyright © 2021 Editura Universitaria
Toate drepturile sunt rezervate Editurii Universitaria

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
Elitele și mecanismele puterii în spațiul românesc :
(secolele XV-XX) /

coord.: Sorin Liviu Damean. - Craiova : Universitaria ; Cluj-Napoca :
Presa universitară clujeană, 2021

Conține bibliografie

ISBN 978-606-14-1800-8

ISBN 978-606-37-1377-4

I. Damean, Sorin Liviu (coord.)

94

© 2021 by Editura Universitaria

Această carte este protejată prin copyright. Reproducerea integrală sau parțială, multiplicarea prin orice mijloace și sub orice formă, cum ar fi xeroxarea, scanarea, transpunerea în format electronic sau audio, punerea la dispoziția publică, inclusiv prin internet sau prin rețelele de calculatoare, stocarea permanentă sau temporară pe dispozitive sau sisteme cu posibilitatea recuperării informațiilor, cu scop comercial sau gratuit, precum și alte fapte similare săvârșite fără permisiunea scrisă a deținătorului copyrightului reprezintă o încălcare a legislației cu privire la protecția proprietății intelectuale și se pedepsesc penal și/sau civil în conformitate cu legile în vigoare.

Cuvânt înainte

Studiile reunite în paginile acestui volum constituie contribuțiile istoricilor care au participat în zilele de 10-11 decembrie 2020 la conferința națională organizată, pentru al doilea an consecutiv, la Universitatea din Craiova și intitulată: *Elitele și mecanismele puterii în spațiul românesc (secolele XV-XX)*.

O astfel de manifestare științifică a fost gândită în perspectiva unei abordări interdisciplinare, cu subiecte cu caracter tematic și cronologic, pornind de la Evul Mediu românesc, trecând prin modernizarea instituțională și socială și ajungând la contemporaneitate. Elita intelectuală și politică a fost aceea care, de-a lungul istoriei, a modelat societatea, a propus paradigme care au devenit realitate, fiind promotorul inovării instituționale și a spiritului critic în domeniile științei și culturii.

Identificată, la începuturile sale, cu aristocrația în sensul larg al termenului (boierimea munteană și moldavă, respectiv nobilimea transilvăneană), elita a fost profund implicată în ceea ce privește mecanismul decizional și administrativ, a contribuit la constituirea statului român independent, la desăvârșirea unificării naționale, la integrarea societății românești în marea familie a statelor europene. La începutul secolului al XIX-lea, odată cu răspândirea ideilor de libertate, egalitate, fraternitate, tinerii boieri intelectuali, care-și desăvârșeau studiile în Occident, au fost influențați de cultura și civilizația europeană central-apuseană. În felul acesta, au încercat și au reușit să transforme societatea românească, puternic impregnată de stilul oriental, într-o societate modernă occidentală.

O astfel de paletă largă de subiecte permite o deschidere spre investigația trecutului din perspectivă interdisciplinară, ceea ce încurajează dialogul, dezbaterile argumentate și spiritul critic.

Pentru mediul universitar craiovean, conferința consacrată elitelor a constituit și un prilej de diseminare a rezultatelor cercetării, precum și de extindere a rețelelor de cercetare la nivel național. Dialogul constant cu mediul academic contribuie la stimularea creativității și la crearea unui climat propice pluralismului de opinii. De asemenea, sunt încurajate studiile bazate pe surse documentare de arhivă, folosind diferite metode de cercetare specifice științelor umaniste. Nu este de ignorat nici factorul uman la nivelul schimbului de experiență și al fluxului nou de informații dobândite. Toate acestea sunt argumente menite a demonstra eficacitatea studierii unei astfel de teme.

Ne exprimăm speranța că volumul de față va reprezenta o lectură plăcută și utilă atât pentru specialiști, cât și pentru cei pasionați de istoria elitelor din spațiul românesc.

Sorin Liviu Damean

**JURĂMÂNT ȘI „CĂLCĂTORIU DE JURĂMÂNT”. LUPTELE
PENTRU PUTERE DIN ȚARA ROMÂNEASCĂ
A ÎNCEPUTULUI DE SEC. XVI ÎN VIZIUNEA
VIEȚII SFÂNTULUI NIFON¹**

Ovidiu CRISTEA

“For so sworn good or evil an oath may not be broken
and it shall pursue oathkeeper and
oathbreaker to the world's end”.
J.R.R. Tolkien, *The Silmarillion*

Finalul *Letopisețului anonim* al Moldovei este pe cât de brusc pe atât de neobișnuit. Izvorul narativ are drept epilog războiul moldo-muntean din 1507 încheiat, în chip fericit, printr-un acord de pace: „<Și acolo a jurat Radul voievod> cu toți boierii săi pe sfânta evanghelie ca să ție pace veșnică și hotarul după vechiul hotar. Și domnul Bogdan voievod văzând atâta rugămintă și jurământ, a făcut <la fel și s-a întors la ale sale>”².

Pasajul ilustrează felul în care un conflict instigat de diavol este rezolvat în chip pașnic grație medierii unui om al Bisericii, Maxim Branković. Sosit la locul înfruntării, urmașul despoților sârbi le-a reamintit celor doi domni, Bogdan al III-lea și Radu cel Mare, că erau „creștini și rude” lăsând să se înțeleagă că vărsarea de sânge ar fi constituit un păcat de neiertat. Din păcate letopisețul nu excelează prin detalii. Este imposibil de

¹ Textul constituie o versiune drastic revizuită și completată a studiului *Le prince, le serment et le parjure en Valachie (XVIe siècle). Quelques considérations*, în Ivan Biliarsky, Radu G. Păun (eds.), *The Biblical Models of Power and Law/Les modèles bibliques du pouvoir et du droit*, Peter Lang Verlag, Frankfurt am Main, 2008, pp. 61-71.

² *Cronicile slavo-române din sec. XV-XVI publicate de Ioan Bogdan*, ed. P.P. Panaitescu, București, 1959, p. 23.

știut de ce acest izvor narativ i-a sfârșit brusc cu acest episod din 1507, în plină domnie a lui Bogdan al III-lea. Este, în schimb, de remarcat că, dintre toate cronicile care pomenesc de rezolvarea pașnică a conflictului moldo-muntean doar *Letopisețul anonim* și cronica moldo-polonă amintesc de jurământul depus de domni și boieri pe sfânta evanghelie³.

În logica textelor amintite, jurământul constituie elementul esențial care parafează acordul de pace dintre cele două părți. Omul Bisericii, Maxim Branković, a reușit, pe moment, să împiedice vărsarea de sânge și să îi readucă pe calea cea dreaptă pe cei doi domni. Jurământul pe evanghelii pare să asigure, în schimb, trăinicia tratatului („pacea veșnică”) și respectarea hotarului. El angajează pe prinți și boieri unii față de alții; totodată, prin depunerea jurământului pe cărțile sfinte, cei doi domni și boierii lor se angajau în fața lui Dumnezeu. Implicit, se sugerează că încălcarea acestei păci ar fi constituit o transgresare gravă a unei promisiuni față de divinitate, iar

³ Episodul este relatat foarte asemănător de cronica moldo-polonă (*Cronicile slavo-române din sec. XV-XVI*, p. 182) și, cu unele diferențe de cronica lui Macarie (*Ibidem*, p. 91) de cronica lui Radu Popescu (*Istoriile domnilor Țării Românești*, ed. Constantin Grecescu, București, 1963, p. 26) și de cronica Bălenilor care adaugă detaliul că Maxim era trimis de regele Ungariei (*Cronicari munteni*, ed. Dan Horia Mazilu, București, 2004, pp. 257-258). Pentru analiza acestor surse și a diferențelor de conținut v. Liviu Pilat, Ovidiu Cristea, *Le moine, la guerre et la paix: un épisode de la rivalité moldo-valaque au début du XVIe siècle*, în „Medieval and Early Modern Studies for Central and Eastern Europe”, Iași, I, 2009, 1-4, pp. 121-140; pentru cariera ierarhului sârb v. Liviu Pilat, *Mitropolitul Maxim Branković și legăturile Moldovei cu Biserica sârbă*, idem, *Studii privind relațiile Moldovei cu Sfântul Scaun și Patriarhia ecumenică (sec. XIV-XVI)*, Iași, 2012, pp. 247-259 (pp. 254-255 pentru miza intervenției diplomatice în conflictul moldo-muntean).

sperjurul⁴ l-ar fi lipsit pe călcătorul de jurământ de protecția divină și ar fi putut atrage asupra sa cele mai cumplite pedepse.

Această cheie de lectură nu este cătuși de puțin izolată. Un text pe cât de cunoscut, pe atât de complicat și controversat⁵ – *Viața Sfântului Nifon* – face din opoziția jurământ/sperjur mecanismul esențial al explicării frământărilor politice din Țara Românească între domnia lui Radu cel Mare și cea a lui Neagoe Basarab. Jurământul pare, din perspectiva autorului textului, instrumentul esențial al mecanismelor de putere din sânul elitei Țării Românești, un mod de a măsura caracterul deciziilor luate de domnii țării și de supușii lor. Aproape tot ceea ce se întâmplă între domnia lui Radu cel Mare și cea a lui Neagoe Basarab este rezultatul sperjurului, a incapacității suveranilor perioadei de a respecta angajamentele asumate, situație care va lua sfârșit doar odată cu începutul domniei lui Neagoe Basarab. Desigur, se poate spune, fără teama de a greși, că este vorba de un *topos*, integrat unui text care reunește câteva portrete ideale (Sf. Nifon, Neagoe Basarab, Craioveștii) și un număr de contra-modele (Radu cel Mare, Mihnea cel Rău, Vlad cel Tânăr, boierul Bogdan). O privire

⁴ O dezbateră foarte interesantă în jurul sperjurului derulată la Paris în timpul domniei lui Carol al VI-lea a fost analizată cu multă finețe de Bernard Guenée, *Non perjurus. Serment et parjure en France sous Charles VI*, în idem, *Un roi et son historien. Vingt études sur le règne de Charles VI et la Chronique du Religieux de Saint-Denis*, De Boccard, Paris, 1999, pp. 409-423. Teologul Jean Petit a argumentat că sperjurul era acceptabil atunci când implicauciderea unui tiran. Jean Gerson a respins argumentul afirmând că justificarea unui sperjur constituia o crimă întrucât amenința temelia societății. Pentru câteva exemple de sperjur din Occidentul, respectiv Răsăritul Europei vezi *Le prince, le serment et le parjure en Valachie*, p. 62 și notele 5-6.

⁵ O trecere în revistă a diferitelor puncte de vedere exprimate de-a lungul timpului la Ovidiu Olar, Ovidiu Cristea, *Giochi di pazienza: Viața Sf. Nifon și istoria Țării Românești: un sfânt și un domn ideal*, în curs de publicare în vol. *Relațiile Țărilor Române cu Locurile Sfinte*, coord. Petronel Zahariuc, Iași (în curs de publicare).

mai atentă a felului în care este folosit acest clișeu, a modului în care este inserat în narațiune și a consecințelor pe care nerespectarea unui jurământ le antrenează, ar putea permite o înțelegere mai nuanțată a mizelor care au stat în spatele elaborării textului. Dacă ținem cont că această hagiografie a fost ulterior tradusă în limba română, pentru ca – ulterior – să fie integrată unui izvor narativ care își propunea să cuprindă istoria principatului de la începuturi până la zi putem înțelege că modelul ideal construit de *Viața Sf. Nifon* a fost unul de succes.

Lucrarea amintită pune nu puține probleme de datare și chiar de paternitate, deși majoritatea specialiștilor par să fie de acord în a atribui textul lui Gavriil Protul⁶. Totodată, limba de redactare a suscitat o dezbatere destul de vie existând cercetători care au pledat pentru un original grec și alții care au fost de părere că textul a fost redactat în slavonă. A existat și o ipoteză de compromis, care a propus un original grec tradus aproape imediat în slavonește pentru curtea lui Neagoe Basarab. Independent de această discuție, la fel de complicată este chestiunea raporturilor dintre versiunea originală și versiunea românească de secol XVII, precum și cea a momentului sau segmentului de timp în care a fost efectuată această traducere⁷. În această ultimă privință unii cercetători au optat pentru anii 1634-1635⁸, alții, în frunte cu Alexandru Mareș, au plasat perioada

⁶ O opinie diferită a formulat însă N.A. Ursu, *Activitatea literară necunoscută a lui Daniil Andrean Panoneanul, traducătorul Îndreptării Legii (Târgoviște, 1652)*, în idem, *Contribuții la istoria culturii românești în secolul al XVII-lea. Studii filologice*, Iași: Cronica, 2003, p. 72 care consideră că pomenirea lui Gavriil în text „ar fi făcută mai curând de altă persoană” și deci nu poate reprezenta o dovadă a paternității.

⁷ Discutarea amănunțită a acestor chestiuni împreună cu bibliografia problemei la Ovidiu Olar, Ovidiu Cristea, *Giochi di pazienza: Viața Sf. Nifon*.

⁸ Pompiliu Teodor, *Două manuscrise copiate pentru biblioteca lui Ștefan Cantacuzino*, „Anuarul Institutului de Istorie – Cluj”, V, 1962, pp. 229-232 a

tălmăcirii către sfârșitul secolului al XVII-lea⁹. O chestiune care derivă din aceasta ar fi motivul inserării izvorului hagiografic în *Letopisețul cantacuzinesc*, ipoteza insuficienței informațiilor pentru domnia lui Radu cel Mare fiind prea puțin satisfăcătoare¹⁰.

Pe urmele unor cercetări întreprinse de Florin Curta¹¹ și de Radu Păun¹², care au identificat pasaje ce par interpolate în secolul al XVII-lea, fie în timpul domniei lui Matei Basarab, fie în timpul lui Constantin Brâncoveanu, Ovidiu Olar și Ovidiu Cristea au atras atenția asupra diferitelor strategii narative utilizate în elaborarea *Vieții Sfântului Nifon* și a mizelor care au putut sta în spatele unor fragmente de text, dar și a hagiografiei în ansamblu. Pentru discuția de față voi lua în discuție doar felul în care jurământul princiar și reversul acestuia – sperjurul – au fost interpretate de autorul hagiografiei ca instrument al sancțiunii divine și, în egală măsură, ca mecanism explicativ al

propos anul 1634; Ștefan Andreescu, *Din nou despre prima cronică a Țării Românești*, în idem, *Istoria românilor. Cronicari, misionari, ctitori*, Cluj-Napoca: Limes, 2007, p. 47 a înclinat inițial pentru anii 1633-1634 ca perioadă de tălmăcire atât a *Vieții Sfântului Nifon*, cât și a *Învățăturilor lui Neagoe Basarab*. Ulterior a părut să opteze pentru 1635 v. Ștefan Andreescu, *Cu privire la „faza Matei Basarab” din cronică Țării Românești*, în idem, *Istoria românilor*, pp. 79-80. Dan Zamfirescu, *Neagoe Basarab și Învățăturile către fiul său Teodosie. Probleme controversate*, București, 1973, p. 361.

⁹ Alexandru Mareș, *Despre data traducerii românești a Vieții patriarhului Nifon și despre „momentul” inserării ei în Letopisețul cantacuzinesc*, în idem, *Scriere și cultură românească veche*, București: EAR, 2005, pp. 348-356; vezi sumarul dezbaterii în chestiunea momentului tălmăcirii la Ovidiu Olar, Ovidiu Cristea, *Giochi di pazienza: Viața Sf. Nifon*.

¹⁰ În privința acestei probleme vezi discuția la Ovidiu Olar, Ovidiu Cristea, *Giochi di pazienza: Viața Sf. Nifon*.

¹¹ Florin Curta, *La mort de l’Apostat (sur la légende de St. Mercure dans la Vie de St. Niphon)*, RRH, XXXI, 1992, pp. 3-27.

¹² Radu G. Păun, *Prince contre son gré. Le refus du pouvoir dans la tradition politique du monde orthodoxe*, comunicare la Congresul Internațional de Studii Sud-Est Europene, București, 2019 (în curs de publicare). Mulțumesc și pe această cale autorului pentru bunăvoința cu care ne-a pus la dispoziție textul comunicării.

tulburărilor din Țara Românească la începutul secolului al XVI-lea. Această viziune interpretativă pare să se fi impus în raport cu alte variante despre domnia lui Neagoe Basarab ceea ce explică, măcar în parte, și înserarea în *Letopisețul cantacuzinesc*¹³. Cu alte cuvinte, această variantă a eliminat versiuni concurente, considerate prea puțin convenabile de autorul *Letopisețului* sau de comanditarul acestuia și a impus o viziune asupra trecutului care trebuia, totodată, să constituie un model pentru contemporani.

Istoria începe odată cu întâlnirea dintre Radu cel Mare și „omul sfânt”, fostul patriarh ecumenic, Nifon al II-lea, depus din porunca sultanului Baiazid al II-lea și exilat la Adrianopol. Momentul ar trebui plasat cândva în intervalul 1502-1504¹⁴. Potrivit *Vieții Sfântului Nifon*, întâlnirea dintre prinț și fostul patriarh a vizat aducerea celui din urmă în Țara Românească în scopul reorganizării Bisericii țării.

¹³ Este interesant că și cronica „rivală” a Bălenilor preia în această privință, într-o variantă – ce-i drept – mult prescurtată, versiunea propusă de *Viața Sfântului Nifon* vezi *Cronicari munteni*, ed. Dan Horia Mazilu, București, pp. 256-269. Este, de asemenea, de remarcat că în versiunea arabă a lui Macarie Zaim, domnia lui Radu cel Mare nu apare, iar gesturile pioase ale lui Neagoe Basarab sunt interpretate ca o manieră de răscumpărare simbolică a păcatului uciderii lui Vlad cel Tânăr vezi Virgil Cândea, *Letopisețul Țării Românești (1292-1664) în versiunea arabă a lui Macarie Zaim*, „Studii. Revistă de Istorie”, XXIII, 1970, pp. 673-692.

¹⁴ Pentru anul 1504 a optat primul exeget al textului Nicolae M. Popescu, *Nifon II patriarhul Constantinopolului*, AARMSI, s. 2, t. XXXVI, 1914, pp. 731-798 (p. 782 pentru datare); în favoarea anului 1503 s-a pronunțat Petre Ș. Năsturel, *Recherches sur les rédactions gréco-roumaines de la Vie de St. Niphon II, Patriarche de Constantinople*, în idem, *Etudes d'histoire byzantine et post-byzantine*, ed. Emanuel Antoche, Lidia Cotovanu, Ionuț-Alexandru Tudorie, Brăila, 2019, p. 869 în timp ce argumente pentru 1502 au fost aduse de Andronikos Falangas, *Le patriarche oecuménique S. Niphon II, le voïevode Radu le Grand et les tribulations de la vie politique valaque*, în idem, *Présences grecques dans les Pays roumains (XIVe-XVIe siècles). Le témoignage des sources narratives roumaines*, București, 2009, p. 155.

Conform hagiografiei, Radu cel Mare ar fi propus de la bun început o delimitare precisă a prerogativelor: „eu să domnesc, iar tu să ne îndreptezi și să ne înveți legea lui Dumnezeu și să fii tată și păstoriu mie și tuturor oamenilor și solitoriu la Dumnezeu”¹⁵. Majoritatea exegeților au părut să accepte fără rezerve veridicitatea acestui acord care, în logica textului, va constitui motivul esențial al rupturii ulterioare dintre Radu cel Mare și Nifon. O asemenea partajare a sferelor de competență pare să se plaseze într-o „logică bizantină”, doar că în istoria Bizanțului un astfel de acord a funcționat o singură dată și pentru o perioadă de timp foarte redusă¹⁶. Abia în epoca Paleologilor s-ar fi ajuns, în 1380, la un acord între împărat și patriarh care ar fi recunoscut împăratului nu mai puțin de 9 prerogative în privința administrării Bisericii¹⁷. Chiar dacă acest acord pare mai degrabă produsul unui context particular, al unei crize provocate de politica ecleziastică a lui Ioan al V-lea

¹⁵ Tit Simedrea, *Viața și traiul Sfântului Nifon*, p. 8; *Literatura română veche*, p. 74; întâlnirea dintre un suveran și un sfânt constituie un episod comun multor lucrări medievale. Mă rezum să amintesc cazul foarte atent studiat de Ivan Biliarsky, *Le Tsar sur la montagne*, idem, *Vestigia semper adora. Power, Faith and Institutions in Byzantine and Post-Byzantine World*, ed. Ovidiu Cristea, București-Brăila, 2020, p. 127 care atrage atenția asupra felului în care patriarhul Eftimie de Târnovo a utilizat întâlnirea dintre țarul Petru cel Sf. Ioan de Rila în încercarea de a sublinia preeminența Bisericii în raport cu puterea seculară.

¹⁶ Ruth Macrides, *Emperor and Church in the Last Centuries of Byzantium*, „Studies in Church History”, LIV, 2018, pp. 123-143 (p. 125) această delimitare a competențelor s-a produs în timpul lui Vasile I, la inițiativa patriarhului Photios, fiind practic anulată treizeci de ani mai târziu de Leon al VI-lea. Analizând situația Bizanțului Paleologilor, autoarea respinge teza unei diminuări a rolului împăratului în raport cu Biserica, printr-o analiză foarte minuțioasă a ceremoniilor.

¹⁷ Vitalien Laurent, *Le droit de l'empereur en matière ecclésiastique. L'accord de 1380-1382*, „Revue des Etudes Byzantines”, XIII, 1955, pp. 5-20.

Paleolog¹⁸, se cuvine să remarcăm că are prea puțin în comun cu partajarea sferelor de competență dintre Radu cel Mare și Nifon. Acordul din timpul Paleologilor pare să reafirme rolul *basileului* în sânul Bisericii, în timp ce, dimpotrivă, textul *Vieții* pare să sugereze o libertate deplină pe care, inițial, domnul Țării Românești ar fi acordat-o fostului patriarh ecumenic.

Din acest motiv angajamentul lui Radu cel Mare pare, la rândul său, un *topos*, o ilustrare a felului în care hagiograful vedea relația între puterea seculară și cea spirituală. Din această perspectivă, angajamentul va constitui momentul declanșator al conflictului, argumentul în favoarea atitudinii intransigente adoptate de Nifon. Încălcarea de către domn a acordului propus de el însuși, este, pentru hagiograf, o slăbiciune care va antrena un lung șir de nenorociri.

Textul lasă impresia că ruptura s-a produs destul de repede. Odată ajuns în Țara Românească, Nifon și-a început munca de reorganizare ce i se încredinșase. Elita țării, în frunte cu domnul ei, și-ar fi arătat însă curând nemulțumirea față de reformele întreprinse. „Pizmașul diavol” – același care declanșase în două rânduri alungarea lui Nifon din fruntea patriarhiei ecumenice – a făcut ca domnul muntean să ceară sfântului, în cuvinte aspre, renunțarea la „reforme” și menținerea „vechilor obiceiuri”: „pase și ieși den țara noastră, că viața și traiul și învățăturile tale noi nu le putem răbda, că strici obiceiurile

¹⁸ Vezi analiza foarte amănunțită făcută de Petre Guran, *Patriarche hésychaste et empereur latinophone. L'accord de 1380 sur les droits impériaux en matière ecclésiastique*, RESEE, XXXIX, 2001, pp. 53-62 care subliniază că textul este interesant nu numai prin drepturile menționate, dar și prin două omisiuni importante din rândul prerogativelor imperiale: rolul împăratului în numirea patriarhului și, nu în ultimul rând, dreptul său de a convoca un sinod general sau regional.